

КРИМОЗНАВСТВО В ОРІЄНТАЛІСТИЧНІЙ СПАДЩИНІ О.М. САМОЙЛОВИЧА

ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧЕ вивчення півострова в першій третині ХХ століття пов'язано з іменами відомих учених зі столичних університетських центрів Росії й численних місцевих подвижників науки: М.І. Веселовського, В.В. Латішева, І.А. Линніченка, Н.П. Кондакова, А.І. Маркевича, Е.Р. фон Штерна та багатьох інших. У цьому зв'язку є знаменною маловідома, але вагома за значенням наукова спадщина в галузі вивчення історії й етнографії народів Криму видатного вітчизняного тюрколога-українця Олександра Миколайовича Самойловича (1880–1938).

О.М. Самойлович народився 17 грудня 1880 року в місті Нижній Новгород, у родині директора гімназії [РНБ ВР, ф. 671, оп. 1, спр. 1, 1]. Після закінчення зі срібною медаллю Нижньгородського дворянського інституту, що прирівнювався до класичної гімназії, юнак вступив на факультет східних мов С.-Петербурзького університету за арабсько-персидсько-турецьким розрядом. У цей час на факультеті працювали знані вчені, чий науковий інтерес, крім іншого, були безпосередньо пов'язані з вивченням Криму: В.В. Бартольд, М.І. Веселовський, В.Д. Смирнов. Ще у студентські роки, у зв'язку з цим, кримська орієнталістика була в полі уваги Олександра Миколайовича. Він був улюбленим учнем відомого російського мовознавця-тюрколога П.М. Меліоранського [Самойлович 2005, 126–145]. Після його кончини в 1906 р. О.М. Самойлович, завдяки протекції В.В. Бартольда, став також учнем відомого тюрколога, етнографа В.В. Радлова [Гордлевский 1968]. У листі до О.М. Самойловича від 17 вересня 1906 р. В.В. Бартольд повідомляв: «В.В. Радлов у розмові зі мною, за власною ініціативою, виразив готовність, якщо Вам завгодно, після Вашого повернення зайнятися з Вами. Якби Ви запитали моєї поради, я рекомендував би Вам скористатися цією пропозицією. Негативні сторони поглядів В.В. Радлова Вам добре відомі й тому для Вас безпечні; за своїм знанням мови і побутових умов Середньої Азії він і тепер, як

й у ті часи, коли він займався з Меліоранським і зі мною, може бути корисним для всякого юного тюрколога» [Цит. за: Благова 2005, 15].

Після закінчення курсу університету О.М. Самойловича було залишено як магістранта на кафедрі турецько-татарської словесності для підготовки до професорського звання. Свою наукову діяльність він почав як туркменознавець. Із 1907 року на посаді приват-доцента О.М. Самойлович викладав турецьку мову і літературу, читав лекції зі вступу до тюрко-татарських мов, проводив семінар з інтерпретації орхоно-єнісейських пам'яток у столичному університеті. О.М. Самойлович обрав темою своєї магістерської дисертації туркменську історичну поему ХІХ ст. Однак ми не погодимося з твердженням Н.Ф. Благової, що в цей період ученого цікавила винятково історія середньоазійсько-тюркської літератури й історія літературних мов [Благова 2005, 23]. Вже в ці роки у колі наукових інтересів молодого вченого чітко вимальовується кримознавство. Причиною такої уваги до етнографії та історії півострова стала географічна і мовна близькість турецької та кримськотатарської тематики.

Однією з перших праць О.М. Самойловича, безпосередньо пов'язаних із кримським фольклором, стала публікація ним кримськотатарської пісні про Порт-Артур [Самойлович 1910], яка була відомою також і серед караїмів Криму. Пісня була повідомлена О.М. Самойловичу караїмкою з Бахчисарая [ПФАРАН, ф. 782, оп. 1, спр. 9, 17]. Етнограф помістив текст цієї пісні мовою оригіналу. Він був складений семи-складовими чотиривіршами, об'єднаними між собою загальним приспівом.

Захоплення кримськотатарською фонетикою, близькою до турецької, поступово переросло в Олександра Миколайовича в науковий інтерес. Коли у нього з'явилася потреба безпосередніх поїздок по краю, він скористався запрошенням Таврійського губернського земства в 1912 і 1913 рр. для

організації курсів для кримськотатарських учителів [РЕМ, ф. 1, оп. 2, спр. 512].

Зауважимо, що О.М. Самойлович набагато більше, ніж інші тюркологи, займався польовими дослідженнями. Під час своїх експедицій він добував новий матеріал – мовний, рукописний, фольклорний, етнографічний. А потім, за допомогою прийомів висококваліфікованої обробки, виявлені документи та зібрані фольклорні пам'ятки вводилися ним до наукового обігу. Це цілком відповідало специфіці того типу вчених-сходознавців, до числа яких належав О.М. Самойлович. Він сам характеризував цей тип дослідників як вчених, у яких «науковий інтерес поєднується із любов'ю до країн і народів Сходу» [Самойлович 1925].

Весь вільний час у Криму О.М. Самойлович присвячував пошуку та фіксації матеріалів за програмою Російського комітету з вивчення Середньої і Східної Азії в історичному, археологічному, лінгвістичному й етнографічному відношеннях. Він записував зразки караїмського, кримськотатарського, кримчацького фольклору та вивчав особливості цих мов. Захоплений своєю справою, учений швидко встановлював дружні контакти з інформаторами з числа кримських татар. Певну роль грало й вільне володіння ним багатьма тюркськими мовами. Самойлович писав В.О. Гордлевському 22 жовтня 1912 р., що у С.-Петербурзі «в мене немає зовсім друзів, яких, навпаки, так швидко знаходжу, втираючись у мусульманське середовище. Пітерське життя доводиться скрашувати спогадами про літні подорожі, під час яких маеш можливість жити серцем» [Баскаков 1973].

У цей час О.М. Самойлович познайомився з організатором наукового кримознавства Арсенієм Івановичем Маркевичем, який ввів його у місцеве наукове середовище [Непомнящий 2005, 58–61]. У 1912 р. Олександр Миколайович став членом найбільш авторитетного в Криму наукового товариства – Таврійської вченої архівної комісії. На її засіданнях він неодноразово виступав із повідомленнями щодо результатів своїх досліджень у Тавриді. Так, 19 травня 1912 р. красзнавець познайомив кримських аматорів історії й етнографії зі своїми висновками щодо

зібрання татарських прислів'їв члена комісії Алі Абдрейфовича Боданинського. Олександр Миколайович разом зі своїм учнем, студентом С.-Петербурзького університету П.О. Фалєвим, взявся за наукове редагування зібраного А.А. Боданинським матеріалу. З усієї маси прислів'їв вони виділили ті, котрі мали поширення саме на Кримському півострові, й підготували їх до друку [Непомнящий 1999, 51–52]. Потім збірка кримськотатарського фольклору була істотно доповнена прислів'ями, зібраними членом ТВАК Османом Мурасовим. Цікавий, але не оброблений фольклорний матеріал О. Мурасова також редагувався О.М. Самойловичем і П.О. Фалєвим. Він побачив світ у 1914 році [Боданинский 1914].

У звіті про відрядження до Криму в 1912 р. О.М. Самойлович писав, що, скориставшись жвавим інтересом А.А. Боданинського до етнографії свого народу, він ознайомив «інтелігентного кримського татарина» із прийомами наукової транскрипції пам'яток народної словесності та склав для нього коротку програму етнографічного вивчення кримських татар. У ній особливу увагу було звернено на всебічне вивчення цехових організацій кримських татар у Бахчисараї та Карасубазарі й на необхідність складання докладного опису техніки виробництва ремесел у цих містах.

У 1912 р. у Бахчисараї О.М. Самойлович познайомився з представниками кримськотатарської інтелігенції, у тому числі з видатним просвітителем кримськотатарського народу, видавцем-редактором газети «Переводчик-Терджиман» Ісмаїлом Гаспринським. І. Гаспринський подарував етнографу свої педагогічні й історико-літературні праці. З цього часу й до смерті І. Гаспринського в 1914 р. вони листувалися: обмінювалися науковою інформацією, сперечалися з проблем тюркології [ПФАРАН, ф. 782, оп. 2, спр. 14]. Цікавим для О.М. Самойловича було знайомство з перекладачем Османом Нурі Акчокракли, який у знак дружби підніс йому рукописний османський збірник і люб'язно дозволив придбати в нього кримськотатарські і турецькі рукописи. Постійним супутником О.М. Самойловича в його поїздках по Криму був відомий у краї земський учитель з

Бахчисарая Ях'я-ефенді Байбуртли. Він збирав для вченого зразки народної словесності. У поїздках до Карасубазара О.М. Самойловича супроводжував викладач татарської мови Сімферопольської татарської вчительської школи А.Ч. Муфтізаде [Самойлович 1913а].

На сторінках «Известий Таврической ученой архивной комиссии» О.М. Самойлович опублікував у ці роки низку повідомлень, пов'язаних із історією й етнографією кримських татар [Самойлович 1913б, в, г]. Основне з-поміж питань, які досліджував учений під час своїх поїздок і які стали об'єктом опису в цих публікаціях, – розподіл діалектів кримських татар. О.М. Самойловичу удалося зібрати матеріали, які значно уточнювали вже запропоновану академіком В.В. Радловим класифікацію діалектів тюркських народів Криму [Радлов 1896]. В.В. Радлов велике значення в говорі гірських і степових татар Криму приписував південнотюркському діалекту. За спостереженнями ж О.М. Самойловича, в Сімферопольському повіті й у передгірних аулах переважав північнотюркський діалект. Під час поїздок було зібрано й матеріал для складання карти дрібних підмов у Криму. Це дозволило О.М. Самойловичу значно доповнити матеріали, зібрані В.В. Радловим під час подорожі по Криму в 1886 р. Про це Олександр Миколайович повідомив у статті «О материалах Радлова по народной словесности крымских татар и караимов». Ця маловідома стаття орієнталіста була опублікована у виданні Кримського товариства натуралістів й аматорів природи [Самойлович 1917].

Іншими завданнями, що ставив перед собою О.М. Самойлович під час поїздок по Криму в 1912–1913 рр., були пошуки матеріалів із народної словесності кримських татар і про цехові мусульманські організації. Головну увагу етнограф приділив фольклору степових повітів Криму – найменш дослідженого в етнографічному плані району, записав трохи ногайських пісень. Зібраний ним матеріал про кримськотатарських ремісників, їхню внутрішню організацію, статuti цехів, свята був необхідний дослідникові для зіставлення з подібними організаціями в Туркестані та Туреччині. Змістовну доповідь ученого за результатами його наукової поїздки було

заслухано на засіданні Таврійської вченої архівної комісії 5 червня 1913 р.

Під час перебування в Сімферополі у 1912 і 1913 рр. О.М. Самойлович ознайомився із зібранням східних рукописів Таврійської вченої архівної комісії. В «Известиях» комісії він помістив докладний опис, аналіз і переклад російською мовою кримськотатарського рукопису «Дестан-Ехвали-Крим» – пісні про кримські події 1855–1856 рр., пов'язані з масовою еміграцією кримських татар до Туреччини в роки Кримської (Східної) війни [Самойлович 1913д]. Піддаючи критиці друкований варіант російськомовної фонетичної транскрипції цієї пісні, запропонований у 1910 році студентом Лазаревського інституту східних мов у Москві О.Я. Олесницьким [Олесницкий 1910], О.М. Самойлович проаналізував дестан із боку правильності рим, подав повний фонетичний аналіз пісні.

Цікавлячись ходом вивчення регіону, О.М. Самойлович, звичайно, постійно був у курсі новинок історико-краєзнавчої літератури про Крим. На найбільш значимі видання учений відгукувався замітками в науковій літературі. Так, аналізуючи перший випуск збірника «По Крыму», видаваного Кримським товариством натуралістів і аматорів природи, зокрема публікацію співробітника Етнографічного відділення Російського музею імператора Олександра III М.М. Дубровського «Жилище крымских горных татар», Олександр Миколайович відзначив, що у ХХ столітті непорушною істиною для етнографа повинно бути знання ним мови досліджуваного народу. Відсутність цих знань у М.М. Дубровського призвело до істотних недоробок і неточностей. Цікаві для історії розвитку історичного краєзнавства в Криму зауваження О.М. Самойловича про розвиток етнографії в краї, поміщені в цій статті. Він зазначив: «Як відомо, етнографія в Криму, цьому природному етнографічному музеї, дотепер залишається в загоні». У докір місцевим дослідникам він поставив факт відсутності в Криму спеціалізованого етнографічного музею [Самойлович 1914а, 224–225]. У рецензії на один із кращих путівників по Криму, виданий у 1914 р. Кримським товариством натуралістів і аматорів природи, О.М. Самойлович

виділив не зовсім вдалий нарис «Населення», складений В.Ф. Нейнкірхеном. Конкретні зауваження, зроблені О.М. Самойловичем із приводу неточностей в описі побуту й культури народів Криму, свідчать про ґрунтовні знання автором рецензії нюансів кримської етнографії [Самойлович 1914б].

Працюючи в Петрограді, учений не переривав зв'язків зі своїми кореспондентами в Криму. Учитель бахчисарайської земської школи Ях'я-ефенді Наджі Сулейманович Байбуртлі постійно надсилав йому записи зразків усної народної творчості кримських татар. О.М. Самойлович оперативно відгукувався на найбільш оригінальні знахідки статтями в періодичних виданнях. У публікації «Песни крымских татар во вторую Отечественную войну» [Самойлович 1915] у російській фонетичній транскрипції, відповідно до вимови кримських татар, етнограф подав дві пісні. Перша – про виступ на війну бахчисарайського ескадрону Кримського кінного полку, а друга – про висилку з Криму на материк турецькопідданих кримських татар, яких було визнано військовополоненими.

За завданням та на кошти етнографічного відділу Російського музею імператора Олександра III О.М. Самойлович улітку 1916 р. зробив чергову етнографічну поїздку до Криму. Повний маршрут його наукової подорожі охоплював також Поволжя та Кавказ: Петроград – Ярославль – Кострома – Казань – Самара – Оренбург – Ташкент – Красноводськ – Баку – Тифліс – Владикавказ. У звіті про цю наукову експедицію, який було складено для музею, О.М. Самойлович відзначав: «Мені не довелося витратити час на те, щоб зблизитися з населенням і здобути його довіру, тому що, крім попередження в «Терджимані», я виявився відомим населенню завдяки своїй діяльності на курсах для татарських вчителів у 1912 і 1913 рр.» [РЕМ, ф. 1, оп. 2, спр. 512, 17]. Свої етнографічні екскурсії Олександр Миколайович незмінно робив із Ях'ю-ефенді Байбуртлі. До виїзду у райони Євпаторійських і Перекопських степів учений провів кілька днів у Бахчисараї, де спілкувався з кримськотатарським художником-декоратором Усеїном Абдрейфійовичем Боданинським (1877–1938) і його братом етнографом Алі Абдрейфійовичем

Боданинським (1865–1920), чия збірку прислів'їв О.М. Самойлович редагував раніше. Гість із Петрограда довго вивчав зібрану братами Боданинськими колекцію кримськотатарських рукописів [РЕМ, ф. 1, оп. 2, спр. 512, 18].

Під час поїздки по степовому Криму О.М. Самойлович робив етнографічні замальовки й історичні довідки про народи, що населяли півострів, приділивши основну увагу особливостям побуту й культури кримських татар. Він склав докладні описи характерних нюансів поведінки, одягу, побуту жінок Бахчисарая [РЕМ, ф. 1, оп. 2, спр. 512, 20–28]. У ході експедиції були зібрані матеріали про імена кримських татар, їхні звичаї, убрання, ігри, а також записані пам'ятки усної народної творчості: прислів'я, загадки, скоромовки, легенди й різновиди пісень [РЕМ, ф. 1, оп. 2, спр. 512, 29]. Ці етнографічні замальовки, що залишилися в рукописі, становлять безперечний інтерес для етнографії та історії вивчення Криму.

Із підсумками своєї етнографічної експедиції до Євпаторійського та Перекопського повітів у 1916 р. О.М. Самойлович познайомив членів Кримського товариства натуралістів і аматорів природи, де він виступив із доповіддю «Про етнографічне вивчення Криму» [Самойлович 1917б]. Столичний учений закликав активізувати роботу з вивчення народів Криму, яка, на його думку, перебувала усе ще «у зародковому стані». «Моя короткочасна поїздка по кримському степу влітку 1916 року, – писав пізніше О.М. Самойлович, – переконала мене в тому, що пора відкриттів ще не пройшла для цього куточка нашої Батьківщини» [Самойлович 1918б].

Своїм експедиціям О.М. Самойлович (за висловом І.Ю. Крачковського – «пездочный человек») надавав винятково важливого значення. Використовуючи досвід, здобутий під час роботи на курсах кримськотатарських учителів, Олександр Миколайович закінчив у 1916 р. підготовку підручника кримськотатарської мови. Саме польові спостереження й записи лягли в основу виданого коштом Таврійської земської управи в Петрограді в 1916 р. «Опыта краткой крымско-татарской грамматики» [Самойлович 1916]. Автор відзначив відсутність неминущих граней між

окремими частинами мови, підкреслив їхній «текучий» характер. При описі граматичної будови кримськотатарської мови О.М. Самойлович суворо дотримувався граматичного принципу, дав оригінальну класифікацію частин мови. Питання розвитку кримськотатарської морфології були предметом копіткої праці краєзнавця й надалі.

У цей час, будучи вже визнаним знавцем народів Середньої Азії і Криму, Олександр Миколайович із властивою йому скромністю стверджував, що «не має ніякої ваги навіть серед молодих наших сходознавців» [ПФАРАН, ф. 68, оп. 2, спр. 219, 14]. Не можна не відзначити, що творчість О.М. Самойловича досить критично сприймалася відомим кримознавцем-тюркологом, професором столичного університету В.Д. Смирновим. Протистояння Смирнов – Самойлович можна пояснити приналежністю цих учених до різних наукових шкіл. У роботі, озаглавленій «Праці, наукові погляди і звіти П.М. Меліоранського», що містить підготовчі матеріали до некролога П.М. Меліоранського, О.М. Самойлович чітко розмежував дві школи: «І. Школа Казем-бека: Березін, Смирнов, Катанов; II. Школа Бетлінгга: 1) Ільминський, Меліоранський, 2) Радлов» [РНБ ВР, ф. 671, оп. 1, спр. 149]. Однак, швидше за все, у негативному ставленні В.Д. Смирнова до студій О.М. Самойловича, у його спробах опублікувати кілька критичних матеріалів варто вбачати, як це часто буває, протистояння поколінь – «юних орієнталістів» і «поважних муалімів».

У тривожному 1917 році О.М. Самойлович традиційно здійснив літню поїздку до Криму, в Євпаторію. Він збирав тамги, вирізані на могильних каменях, на старих татарських цвинтарях [Самойлович 1926]. Свої думки про кримськотатарський етнос учений виклав у написаній у цьому ж році статті «Кілька заміток про російських мусульман», яка залишилася неопублікованою [РНБ ВР, ф. 671, оп. 1, спр. 105]. Робота пройнята ідеями інтернаціоналізму, рівності народів величезної країни. У Петрограді історик опрацьовував й матеріали, пов'язані з кримськотатарськими ярликами XVI–XVII ст. [Самойлович 1917в].

У суворі 1918–1920 рр., не маючи можливості здійснювати далекі поїздки,

учений користався своїми знайомствами в Петрограді та Москві для збору фольклорного матеріалу турецьких народів. У цей час він продовжував публікувати записані ним раніше фольклорні пам'ятки. У статті «Крымско-татарские скороговорки» [Самойлович 1918] він проаналізував два типи скоромовок. Одні – у яких слова при швидкій вимові мимоволі замінюються іншими, причому при цьому заміна перетворювала скоромовку в грубо непристойну. Друга група: при швидкій вимові мова зовсім запліталася й скоромовки ставали невимовними. Усі варіанти були записані краєзнавцем улітку 1916 р. зі слів Ях'ї Байбуртли та викладача бахчисарайського земського училища Джеляла Меїнова в Бахчисараї, а також зі слів степових татар у Євпаторійському повіті. Учений вважав важливим «сам факт існування скоромовок. Поряд із деякими іншими здобутками народної словесності скоромовки свідчать про те, як далеко сягає спостережливість неосвічених народних мас, які уловлюють і відзначають такі явища, у даному випадку – в галузі людської мови, що стають надбанням науки іноді лише в значно пізніший час» [Самойлович 1918а, 198].

О.М. Самойлович прийняв революційні зміни в країні й доклав усіх зусиль, щоб знайти своє місце в новому суспільстві. Але він усе-таки важко переживав руйнування дореволюційних академічних традицій у науці. У листі до академіка-сходознавця Василя Володимировича Бартольда 22 січня 1921 р. він ремствував на «нестерпно нецікаво сформоване» для нього за останні роки життя в Петрограді [ПФАРАН, ф. 68, оп. 2, спр. 219, 16]. Характерно, що на 1919 і 1920 рр. у О.М. Самойловича приходиться по одній публікації, у 1921 р. – жодної друкованої праці. Але ж у 1918–1920 рр. Олександр Миколайович не міг поскаржитися на нудьгу. У цей час він поєднував професорську діяльність у Петроградському університеті, роботу в східному відділі Генерального штабу з викладанням у Московському інституті східних мов. Восени 1920 р. О.М. Самойловича було обрано проректором (а з 1922 р. – ректором) у відкритому в Петрограді Інституті живих східних мов, де він також викладав турецьку та узбецьку мови. З 1922 р. орієнталіст поєднував роботу в петроградських

вузах зі службою в Народному комісаріаті закордонних справ як консультант відділу Сходу. «Можливість живої діяльності» з'явилася у вченого у Туркестанській АРСР, Бухарській і Хорезмській республіках, куди його було відряджено Народним комісаріатом закордонних справ РРФСР із березня 1921-го по січень 1922 р. [Ашнин 1963, 245].

Визнанням заслуг вченого у галузі тюркології стало обрання О.М. Самойловича 2 лютого 1925 р. членом-кореспондентом АН СРСР. У «Записці про вчені праці О.М. Самойловича» академіки В.В. Бартольд, І.Ю. Крачковський і С.Ф. Ольденбург, рекомендуючи його Академії наук, відзначали, що «характерна властивість його робіт – уміння знаходити короткі та ясні формули для великих категорій фактів, завжди з точною вказівкою тієї сфери, на яку поширюється запропоноване ним узагальнення» [Бартольд 1924, 554].

Таким чином, учений практично безболісно «вписався» у післяжовтневу тюркологію. У 20-ті рр. ХХ століття Олександр Миколайович брав діяльну участь в обговоренні та вирішенні проблеми латинізації алфавіту для тюркських мов, його уніфікації та спрощенні. Особливу увагу при цьому він приділяв розробці теоретичних основ нової писемності та координації робіт зі створення тюркських національних писемностей у зв'язку з генетичним спорідненням тюркських мов. Будучи одним із ініціаторів проведення Першого Всесоюзного тюркологічного з'їзду в Баку (проходив із 25 лютого по 5 березня 1926 р.), О.М. Самойлович запропонував основні питання порядку денного з'їзду: про новий алфавіт; про літературну мову для тюркських народів; про наукову термінологію; про об'єднання зусиль у справі становлення і видання шкільних посібників [Агамалы-Оглы 1925]. Стенографічний звіт з'їзду містить його повідомлення про діалекти в «обще-турецком языке», де О.М. Самойлович поділився спогадами про свої зустрічі та бесіди з І. Гаспринським [Самойлович 1926а], а також доповідь «Современное состояние и ближайшие задачи изучения турецких языков» [Самойлович 1926б].

У 20-ті рр. О.М. Самойлович опублікував ряд кримознавчих праць, де поряд з етнографією й історією кримських татар

розглядалася етнографія й історія караїмів і кримчаків [Самойлович 1923, 1924, 1927а, 1929].

Надмірне наукове навантаження, важкі моральні переживання вченого останніх років призвели до захворювання серця й нервового розладу. У другій половині 20-х – на початку 30-х рр. Олександр Миколайович постійно поєднував напружену науково-суспільну діяльність із відпочинком у Кисловодську. Він справедливо вважав, що вчені «не тільки заради самих себе, а й в інтересах нашої роботи повинні влаштовувати перерви не тільки для відпочинку, а й для лікування, не чекаючи моменту, коли хвороба голосно про себе заговорить» [ПФАРАН, ф. 68, оп. 2, спр. 219, 39].

Численні дослідження О.М. Самойловича з історії літературних мов Криму, що ґрунтуються на використанні як пам'яток художньої літератури, так і офіційних документів, призвели до того, що в нього водночас нагромадилося багато фактів із різних аспектів історії середньовічного Криму. Так з'явилася його історичне дослідження щодо бджільництва в Криму у XIV–XVII ст. [Самойлович 1932]. Основним джерелом для цієї наукової розвідки стали ярлики кримських ханів. Учений довів, що вже в XIV столітті бджільництво у Криму не тільки існувало, а й кримський мед користувався популярністю далеко за межами півострова (зокрема, у Золотій Орді). О.М. Самойлович згадав, що при вивченні цього питання допомогу йому надали його давні знайомі – кримські колеги-краєзнавці А.І. Маркевич і О.Н. Акчокракли.

Безпосередньо з історичним краєзнавством Криму пов'язані й написані О.М. Самойловичем біографічні нариси про істориків, які займалися вивченням історії й етнографії півострова: І.М. Березіна, В.В. Радлова, В.Д. Смирнова [Самойлович 1914в, 1923б, 1925].

12 січня 1929 р. О.М. Самойловича було обрано дійсним членом АН СРСР, і майже одночасно він став академіком-секретарем її Відділення гуманітарних наук. З 1930-го по 1933 р. він був академіком-секретарем Відділення суспільних наук АН СРСР. З початку 1934 р. вчений очолював Інститут сходознавства АН СРСР [Ашнин 1978а].

У 30-ті рр. ХХ століття, займаючи високі вчені посади, Олександр Миколайович знаходив час для листування зі своїми друзями-краєзнавцями з Криму: жителем Карасубазара Н. Шейхом-Заде, який працював над виданням збірки кримськотатарських прислів'їв і приказок [РНБ ВР, ф. 671, оп. 1, спр. 316, 1], директором Кримського науково-дослідного інституту мови і літератури О.М. Батирмурзаєвим, А.І. Маркевичем [РНБ ВР, ф. 671, оп. 1, спр. 223]. Арсеній Іванович Маркевич відправив О.М. Самойловичу для рецензії, а можливо з надією на публікацію у центральних наукових виданнях, кілька своїх останніх досліджень. Їхня доля, як і місцезнаходження багатьох рукописів О.М. Самойловича, залишається невідомою.

У 1934 р. О.М. Самойлович був одним з організаторів III Всекримської мовної конференції. У дусі часу він виступив на ній проти перекичувань ленінсько-сталінської національної політики. «Конференція дала у своїх рішеннях установку на єдину в фонетико-морфологічному відношенні літературну кримсько-татарську мову й конкретизувала основні риси цієї мови» [Самойлович 1934 26], виступила за викорінювання діалектів у мові.

Пік творчої й організаторської діяльності О.М. Самойловича, на жаль, припав на час розгулу сталінських репресій у країні. На початку жовтня 1937 року Олександра Миколайовича було арештовано за обвинуваченням у пантюркізмі та шпигунстві на користь Японії, створенні контрреволюційної буржуазно-націоналістичної організації, яка боролася за відторгнення національних окраїн від СРСР та підпорядкування їх впливу японського імперіалізму [Ашнин 1996 153].

Навіть у грізному 1937 році арешт академіка був у СРСР подією екстраординарною. Це звання було одним із небагатьох, що давали певні гарантії. В цей час у країні набирали сили великодержавні тенденції, які вимагали зміцнення такого інституту, як Академія наук. Безумовно, відіграла роль і міжнародна популярність її членів. Іноді репресивна машина знищувала всю наукову школу, створену тим чи іншим академіком, а його самого не зачіпала. Саме так вийшло, наприклад, із П.К. Ковковим та Ф.І. Щербатським. До того ж

арешт академіка вимагав особистого узгодження з Й.В. Сталіним. Відомі випадки, коли Генеральний секретар ЦК партії не давав санкції на арешт, вважаючи того чи іншого вченого потрібним для держави. (Так вийшло з академіками В.І. Вернадським і М.С. Курнаковим, слідчі справи за «справою славістів» на яких вже було заведено) [Ашнин 2002].

Сьогодні можна лише гадати, чому було знищено саме Олександра Миколайовича, який не був пов'язаний із жодною партійною опозицією. Чутки, що ходили в академічних колах, про те, що він постраждав як дворянин і далекий нащадок українського гетьмана, не мають підтвердження у слідчій справі, з якою вдалося попрацювати в Центральному архіві ФСБ досліднику біографії О.М. Самойловича – кандидату філологічних наук, мовознавцю-тюркологу Федору Дмитровичу Ашніну (1922–2000) [Алпатов 2000]. Та й людей дворянського походження серед академіків було чимало. Більш правдоподібним є «турецький слід». Адже О.М. Самойлович підтримував тісні зв'язки з турецькими вченими й неодноразово відвідував цю країну. Однак, як свідчать опубліковані документи слідчої справи О.М. Самойловича, ці факти хоч і були згадані, але займають у ній периферійне місце [Ашнин 2002, 9–20]. У 1937 р., до того ж, радянсько-турецькі відносини залишалися досить добрими.

В обвинувальних документах академік не випадково іменується «японським шпигуном», а всі його нечисленні наукові й особисті зв'язки з японськими колегами виставлені на перший план. У серпні – вересні 1937 р. була репресована велика група співробітників Інституту сходознавства АН СРСР – фахівців із Японії, Китаю, Кореї, Монголії, Тибету. Значний масштаб розгорнутої справи проти японської розвідки вимагав виявлення керівника «розгалуженої агентурної мережі», наукових співробітників, які нібито працювали на Японію. При цьому кандидатура директора інституту підходила найбільше [Люди і судьбы 2003].

13 лютого 1938 року відбулося закрите судове засідання виїзної сесії Військової колегії Верховного Суду СРСР, на якій протягом 15 хвилин було розглянуто справу за обвинуваченням академіка

О.М. Самойловича в названих «злочинах». Його було засуджено до «вищої міри кримінального покарання – розстрілу з конфіскацією усього особисто йому належного майна». Вирок було виконано того ж дня.

Тільки через 18 років по тому, 25 серпня 1956 р., вирок Військової колегії від 13 лютого 1938 р. стосовно О.М. Самойловича було скасовано й вченого було реабілітовано.

Перша посмертна наукова біографія Олександра Миколайовича Самойловича була складена Ф.Д. Ашніним у 1963 р. [Ашнин 1963], як і «Список праць О.М. Самойловича (із вказівкою рецензій на них) і література про нього» [Ашнин 1978б].

Багатюща наукова спадщина О.М. Самойловича, у тому числі і рукописні праці, становить величезний інтерес для сучасних дослідників краю. Адже заслуги Олександра Миколайовича в галузі тюркології визнані як вітчизняними, так і закордонними дослідниками [Menzel T. 1929; Minorsky V. 1943]. На жаль, частина його творів залишається невідомою науковій громадськості, оскільки рукописну спадщину вченого дотепер повністю не зібрано й не вивчено [Дмитриева 1966, 206].

Наприкінці 60-х років ХХ століття планувалося видати тритомник вибраних праць тюрколога. Ініціатива тоді ви-

ходила від Комісії з історії філологічної науки при Відділенні літератури та мови АН СРСР. Передбачалося, що перший том буде включати праці з історії літератури й фольклору тюркських народів (60 назв), другий – праці з тюркських мов (54 назви) і третій – праці з етнографії (38 назв), праці з історії сходознавства (45 назв), рецензії (56 назв). Однак протягом 70-х рр. робота йшла лише над підготовкою лінгвістичного тому творів академіка, якою займалися біограф і дослідник наукової і науково-організаційної діяльності О.М. Самойловича Ф.Д. Ашнін й один із учнів академіка В.Д. Аракін. Смерть останнього в 1983 р. остаточно обірвала надії на видання цього зібрання праць О.М. Самойловича.

У розвитку сходознавчого напрямку в сучасному історичному кримознавстві викликає інтерес перевидання праць вченого, пов'язаних із вивченням півострова, почате у 2000 р. й присвячене 120-річчю з дня народження академіка [Самойлович 2000]. У 2005 р. у серії «Класики вітчизняного сходознавства», яка видається у Російській Федерації, було перевидано раніше опубліковані праці вченого та його архівні матеріали з питань тюркського мовознавства, філології та руніки [Самойлович 2005]. Численні тюркологічні розробки вченого, що залишилися в рукописах, усе ще чекають свого дослідника.

ЛІТЕРАТУРА

- Агамалы-Оглы. К предстоящему тюркологическому съезду в Азербайджане // **Новый Восток**, 1925, № 10/11.
- Алпатов В.М. Памяти Федора Дмитриевича Ашнина // **Библиотечное дело и краеведение**: Сб. научн. трудов / Национальная б-ка Украины им. В.И. Вернадского НАН Украины. Вып. 2. Киев – Симферополь, 2000.
- Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович (1880–1938) // **Народы Азии и Африки**, 1963, № 2.
- Ашнин Ф.Д. Александр Николаевич Самойлович. 1880–1938 // **Тюркологический сборник**, 1974. Москва, 1978а.
- Ашнин Ф.Д. Список трудов О.М. Самойловича (с указанием рецензий на них) и литературы о нем // **Тюркологический сборник**, 1974. Москва, 1978б.
- Ашнин Ф.Д. Алпатов В.М. Архивные документы о гибели академика А.Н. Самойловича // **Восток**, 1996. № 5/6.
- Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М. **Репрессированная тюркология**. Москва, 2002.
- Бартольд В., Ольденбург С., Крачковский И. Записка об ученых трудах А.Н. Самойловича // **Известия Российской Академии наук**: Сер. 6. Т. 18. Ленинград, 1924. № 12/18.
- Баскаков Н.А. О.М. Самойлович в письмах к В.А. Гордлевскому // **Советская тюркология**, 1973, № 5.

Благова Г.Ф. А.Н. Самойлович как ученый-тюрколог // **Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника.** Москва, 2005.

Боданинский А.А., Мартино Э.Л., Мурасов О. **Пословицы, поговорки и приметы крымских татар** / Под ред. О.М. Самойловича и П.А. Фалева. Симферополь, 1914.

Гордлевский В.А. Памяти В.В. Радлова (1837–1918) // **Академик В.А. Гордлевский: Избранные сочинения: В 4-х т. Т. 4.** Москва, 1968.

Дмитриева Л.В. Материалы к описанию рукописного наследия О.М. Самойловича // **Народы Азии и Африки**, 1966, № 3.

Люди и судьбы: Биобиблиографический словарь востоковедов – жертв политического террора в Советский период (1917–1991) / Подг. Я.В. Васильков, М.Ю. Сорокина. Санкт-Петербург, 2003.

Непомнящий А.А. Историчне краєзнавство Криму в науковій спадщині О.М. Самойловича // **Бібліотечне краєзнавство у відновленні історичної пам'яті народу України: Матеріали науково-практичної конференції** / Держ. історична б-ка України. Київ, 1998.

Непомнящий А.А. О.М. Самойлович – Кърым тарихы ве этнографиясынынъ тедкъи-къатчысы // **Йылдыз**, 1998, № 9/10.

Непомнящий А.А. П.А. Фалев – исследователь этнографии народов Крыма // **Етнічна історія народів Європи: Зб. наук. праць** / Київський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1999.

Непомнящий А.А. **Арсений Маркевич: Страницы истории крымского краеведения.** Симферополь: Бизнес-Информ, 2005. (Биобиблиография крымоведения; вып. 3).

Олесницкий А.А. Песни крымских турок: Текст, перевод и музыка // **Труды по востоковедению, издаваемые Лазаревским ин-том восточных языков.** Москва, 1910. Вып. 32.

Радлов В.В. **Образцы народной литературы северных тюркских племен.** Санкт-Петербург, 1896. Ч. 7: Наречия Крымского полуострова.

Самойлович А.Н. // **Этнография**, 1926, № 1/2.

Самойлович А.Н. Крымская песня про Порт-Артур // **Живая старина**, 1910, Вып. 1/2.

Самойлович А.Н. Среди ставропольских туркмен и ногайцев и у крымских татар. (Отчет о командировке в 1912 г.) // **Известия Русского комитета для изучения Средней и Восточной Азии в историческом, археологическом, лингвистическом и этнографическом отношениях: Сер. 2**, 1913а, № 2.

Самойлович А.Н. Об изменении в 12-летнем животном цикле у некоторых турецких племен // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** № 49. Симферополь, 1913б.

Самойлович А.Н. Предварительное сообщение о новом списке сокращения «Семи планет» Мухаммеда Ризы // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** № 49. Симферополь, 1913в.

Самойлович А.Н. Бахчисарайский певец, поэт, летописец и метеоролог Хабибулла-Керем // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** № 50. Симферополь, 1913г.

Самойлович А.Н. Песнь о крымских событиях // **Известия Таврической ученой архивной комиссии.** № 50. Симферополь, 1913д.

Самойлович А.Н. [Рецензия] // **Живая старина**, 1914а. Пг., 1915. Вып. 1/2. Рец. на кн.: По Крыму / Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. Симферополь, 1914.

Самойлович А.Н. [Рецензия] // **Живая старина**, 1914б. Пг., 1915. Вып. 1/2. Рец. на кн.: Крым: Путеводитель / Крымское об-во естествоиспытателей и любителей природы. Симферополь, 1914.

Самойлович А.Н. В.В. Радлов как тюрколог // **Труды Троицкосавско-Кяхтинского отделения Приамурского отдела имп. Русского географического об-ва.** Т. 15, вып. 1 (1912 год). Санкт-Петербург, 1914в.

Самойлович А.Н. Песни крымских татар во вторую Отечественную войну // **Живая старина**, 1914. Пг., 1915. Вып. 3/4.

Самойлович А.Н. Опыт краткой крымско-татарской грамматики // Таврическое губ. земство. Пг., 1916.

Самойлович А.Н. О материалах Радлова по народной словесности крымских татар и караимов // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы, 1916. Т. 6. Симферополь, 1917а.

Самойлович А.Н. К вопросу об этнографическом изучении Крыма // Записки Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы, 1916. Симферополь, 1917б.

Самойлович А.Н. Тійишь (тишь) и другие термины крымско-татарских ярлыков // Известия Российской Академии наук: Сер. 6. Т. 6, № 15. Пг., 1917в.

Самойлович А.Н. Крымско-татарские скороговорки // Сборник Музея антропологии и этнографии имени императора Петра Великого при Российской Академии наук. Вып. 1. Пг., 1918а.

Самойлович А.Н. Среди крымских татар летом 1916 г. // Известия Таврической ученой архивной комиссии. № 54. Симферополь, 1918б.

Самойлович А.Н. Название дней недели у турецких народов // Яфетический сборник / Яфетический ин-т РАН. № 2. Пг., 1923а.

Самойлович А.Н. Памяти проф. В.Д. Смирнова // Восток. № 3. М.–Пг., 1923б.

Самойлович А.Н. К вопросу о наследниках хазар и их культуры // Еврейская старина. Т. 11. 1924.

Самойлович А.Н. И.Н. Березин, как турколог (1818–1918) // Записки Коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. Т. 1. Ленинград, 1925.

Самойлович А.Н. [О диалектах в обще-турецком языке] // Первый Всесоюзный тюркологический съезд 25 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. Баку, 1926а.

Самойлович А.Н. Современное состояние и ближайшие задачи изучения турецких языков // Первый Всесоюзный тюркологический съезд 25 февраля – 5 марта 1926 г.: Стенографический отчет. Баку, 1926б.

Самойлович А.Н. Несколько поправок к изданию и переводу ярлыков Тохтамыш-хана // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. № 1(58). Симферополь, 1927а.

Самойлович А.Н. К истории крымско-татарского литературного языка // Вестник Научного общества татароведения. № 7. Казань, 1927б.

Самойлович А.Н. Объяснено ли название «Крым»? // Известия Таврического общества истории, археологии и этнографии. № 3 (60). Симферополь, 1929.

Самойлович А.Н. Некоторые данные о пчеловодстве в Крыму в XIV–XVII веках // Записки Ин-та востоковедения Академии наук СССР. Ленинград, 1932. Т. 1.

Самойлович А.Н. III Всекрымская языковая конференция // Экономика и культура Крыма. № 9/12. Симферополь, 1934.

Самойлович А.Н. Избранные труды о Крыме / Сост. и ред. Е.Г. Эмирова; Вступ. ст. А.А. Непомнящего. Симферополь, 2000. (Источник знаний).

Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника / Сост. и отв. ред. Г.Ф. Благова, Д.М. Насилов. Москва, 2005. (Классики отечественного востоковедения).

Menzel T. Über die Werke des russischen Türkologen A. Samojlovic // Archiv orientální, 1929. vol. 1, № 2.

Minorsky V. Oriental studies in the USSR // Journal of the Royal Central Asian Society. 1943, vol. 30, fasc. 1.

С.-Петербургська філія Архіву Російської Академії наук (ПФАРАН), ф. 68, оп. 2, спр. 219; ф. 782, оп. 1, спр. 9, спр. 14, спр. 219.

Російська національна бібліотека, відділ рукописів (РНБ ВР), ф. 671, оп. 1, спр. 1, спр. 149, спр. 105, спр. 223, спр. 316.

Російський етнографічний музей, науковий архів (РЕМ), ф. 1, оп. 2, спр. 512, спр. 219.